

FÂRÂBÎ'YE GÖRE KELÂM İLMİNİN ANLAMI*

SÂİD HUMEYSÎ

PROF. DR., CEZÂİR KONSTANTİNİYYE ABDÜLHAMÎD MEHRÎ ÜNİVERSİTESİ,
İSLÂM FELSEFESİ VE KELÂM ANABİLİM DALI ÖĞRETİM ÜYESİ.

ÇEVİREN: MEHMET ŞAŞA

ARŞ. GÖR., KİLİS 7 ARALIK ÜNİVERSİTESİ, İLAHIYAT FAKÜLTESİ, KELÂM ANABİLİM DALI.

GİRİŞ

Kelâm ilmi, birçok sebepten dolayı İslâm Felsefesi'nin önemli bir parçası sayılır. Bu sebeplerden biri, kelâm ilminin kemiyet açısından İslâmî mirası kendisinde en çok temsil etmesidir. Nitekim onun konuları klasik felsefenin konuları dışına çıkmamaktadır. Yani İslâm Felsefesi varlık, bilgi, değerler gibi konuları ele aldığı gibi kelâm ilmi de bu konuları işlemiştir. Her iki disiplinin de problemleri ve bu sorunlar karşısındaki tutumları iç içe girmiştir. Nitekim kelâm ilminin problemleri, kelâm ulemasının bu problemlere yönelik görüşleri ve tutumları ile meşşâî İslâm felsefesinin hatta mistik ve fikhî görüşleri hep birbiriyle iç içedir ve adeta birbiriyle bütünleşmiştir.

Belki de Fârâbî ve kelâm ilmi hakkında konuşmamız, birçok farklı kola sahip olan İslâm Felsefesi çerçevesinde, meşşâî felsefe ile kelâm ilmi arasın-

* Humeysi, Sâid, "Farabî ve Mefhûmu İlmî'l-Kelâm", *Cezayir Antropoloji ve Sosyal Bilimler Dergisi / Revue algérienne d'anthropologie et de sciences sociales, İnsâniyyât/انسانيات*, Kutsal ve Politika Sayısı / Le Sacré et le Politique, 11/2000, ss. 109-117.

daki içiçelik ve entegrasyon yönlerinden sadece bir yöndür. Bununla beraber Fârâbî'nin kelâm ilmiyle olan ilişkisine işaret etme zorunluluğu, aşağıda verilen iki yönden araştırıp incelememize olanak sağladı. Ancak söz konusu bu yönlerin hangisinin tercihe şayan olduğunu belirlemek oldukça zordur.

Birinci yön Fârâbî'nin kelâmî görüşlerinden oluşmaktadır. Onun bu görüşleri ise çeşitli eserlerine yayılmıştır. Örnek verecek olursak cevher, ferd, (ilk) sebep, âlemin ezeliği ve hâdisliği gibi ilahî sıfatlarla ilişkili kelâmî meseleleri zikredebiliriz. İkinci yön ise bizzat bu araştırmanın konusudur. Bu konu da Fârâbî'nin "İhsâu'l-ulûm" adlı eserinde geçtiği gibi kelâm ilminin içeriğini oluşturmaktadır. Kelâm ilminin içeriği ise bütün araştırmacılarının, geçmişten günümüze kadar kelâm ilmine verilmiş olan anlamların en güzeli olarak saydıkları bir muhtevadır.

Daha önce de zikredildiği üzere Fârâbî "İhsâu'l-ulûm"² adlı eserinde kelâm ilmini tarif etmiştir. Bu arada onun bu eseri Fârâbî'nin genel anlamda bütün filozoflardan, özel anlamda da İslâm filozoflarından farklılığını gösteren bir eserdir. Bunu gösterme adına Fârâbî'nin bu kitabından dolayı "el-Muallimu's-Sânî" diye adlandırılmasını zikretmemiz yeterlidir. Zira o, bu eserinde kendi döneminde yaygın olan ilimleri, klasik ilimlerin tanımlarını ve ilkelerini eşit düzeyde yazmıştır.

Fârâbî bu eserinde birbirlerinden farklı ilim ve bilim dallarının neşet ettiği sekiz temel ilim saymıştır. Ayrıca o, bu ilimlerde ölçü alınması için bir takım eğitimsel ve metodolojik kriterler koymak suretiyle onları düzenleyip sıralamıştır. Bu sıralamayı yaparken ilk sıraya lisan ilmi ve bu ilmin bölümlerini koymuştur. İkinci olarak da Mantık ilmini ve o ilmin bölümlerini zikretmiştir. Çünkü bu iki ilim, alet ilmi olmakla beraber diğer ilimlere birer giriş hükmündedirler. Bundan sonra da eğitim bilimlerinden ve onun alt dallarından bahseder. Daha sonra doğa ilimleri ve o ilmin alt bölümlerini aktarır. Sonra da ilahî ilimleri ve bölümlerini ele alır. Son olarak da medeni ilim ve onun alt dalları olan siyaset, ahlak ve fıkıh ilimlerini anar. Kelâm ilmini de medeni ilimlerin altına giren en son ilim olarak kabul eder. Zira kelâm ilmi, özel anlamda itikadî ve siyasî boyut ile bağlantılıdır. Nitekim halifelik veya liderlik, nihai noktada dini ve onun esaslarını savunmanın veya korumanın kendisine gelip dayandığı bir sorumluluktur. O halde Fârâbî, acaba kelâm ilmini nasıl tarif etmiştir? Onun tarifindeki sır nedir ki onun tanımı, bu ilim hakkında yapılan bütün tanımların en güzeli olarak kabul edilsin?

² Farabî, Ebû Nasr, *İhsâu'l-Ulûm*, thk. Osman Emin, III. Baskı, Kâhire 1968.

Fârâbî'nin Kelâm İlmini Tarifi

Ebu Nasr Fârâbî kelâm ilmini şu şekilde tarif etmiştir: “Kelâm sanatı, dini koyan Allah tarafından açıklanan belirli eylemleri ve görüşleri desteklemeye ve bunların dışındaki görüşleri de çürütmeye yönelik insanın güç yetirdiği bir melekedir”³. Bu tarif üzerinde düşünen kimse, Fârâbî'nin eserlerindeki kapalılıkları açacak anahtar kelimeler konumundaki farklı terimlere vâkıf olur. Bu terimler de “sınaa, meleke, nusret, âra ve'l-ef'al, tezyif” kelimeleridir. Bu ıstılahların anlamlarının idrak edilmesi ile Fârâbî'nin yazılarının üç unsurdan oluştuğu ortaya çıkacaktır. Bu unsurların ilki, kelâm ilminin manasını içermektedir. İkincisi, kelâm ile fıkıh ilimlerinin birbiriyle olan ilişkisini belirlemektedir. Üçüncüsü ise ister itikadî ister ameli açıdan olsun dini savunma yöntemlerini açıklamaktadır.

Fârâbî kelâm ilminin tarifine “sınaa” kavramıyla başlamıştır. Bu kelimeyle o, bu ilmin herkesin harcı olmadığını, yani herkesin bu ilme güç yetiremeyeceğini, bilakis insanlar arasında hem teoride hem de pratikte bu ilmi kaldıracabilecek kabiliyete ve yeteneğe sahip olan belli bir kesimin yapabileceğini kast etmiştir. Nitekim İbn Haldun'un da ifade ettiği gibi “sınaa” şudur: “İlmî ve fikrî bir iş hakkında sahip olunan melekedir. Bu melekenin ameli olması da inşaat ustaları, marangozcular, kırtasiyeciler, iş adamları ve eğitim-öğretim gibi duyularla algılanabilen somut şeylerle alakalı olması açısından dır. O, aynı zamanda sanatları, sosyal hayata yönelik olanlar ile insanın en önemli özelliği olmakla beraber ilim, sanat ve siyasete yönelik olan fikirlere mahsus olanlar diye ikiye ayırmıştır.⁴ Cürcanî ise “sınaa” kelimesinin tarifini yaparken aynı görüşü kabul ederek şöyle der: “Sınaa, düşünmeye gerek duymaksızın ihtiyarî fiillerin kendisinden sâdır olduğu insanî bir melekedir”. Yine o, “sınaa” kavramını, “amellerin keyfiyetiyle ilgili olan ilim” şeklinde tarif edenlerin olduğunu da zikretmiştir.⁵

Fârâbî “sınaa” kavramından sonra kelâm ilminin hususiliğini te'yid etmek amacıyla “meleke” terimini kullanmıştır. Nitekim her hangi bir sanat sahibi, o sanatı öğrenir ve onu uygular. Fakat o sanata yönelik isteği yok olup onunla ilgilenmediği, zihninde yer etmediği ve onu yapmak için yeterli istidada sahip olmadığı zaman o sanatı sağlam bir şekilde yapması ve onda orijinal bir şeyi üretmesi asla beklenemez. İşte bu istek ve kabiliyet,

³ Farabî, *age.*, s. 131.

⁴ İbn Haldun, Abdurrahman, *Mukaddime-i İbn Haldun, Dâru'l-Cil, Beyrut, ss. 443-444.*

⁵ Cürcanî, eş-Şerîf Ali b. Muhammed, *Kitâbu'l-Ta'rifât, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I. Baskı, Beyrut 1983, s. 134.*

“meleke” terimiyle ifade edilmiştir. Ayrıca Ta’rifat eserinin sahibi bu terimi şöyle tarif etmiştir: “Meleke, nefiste sabit olup örfen ve ahlaken yok olmayan bir sıfattır”⁶

Müslüman bir kimse bu melekeyi elde edip kelâm sanatını yapabildiği zaman, bu ikisiyle (meleke ve sanat) itikat ve fıkhıtan oluşan dini savunabilir. Şimdi sıra Fârâbî’ye göre kelâm ilminin fıkıh ilmi ile olan ilişkisini ele almaya gelmiştir. Onun bu hususu dile getirmesi belki de onun yapmış olduğu tanıma özel bir ehemmiyet kazandırmasından kaynaklanmıştır.

KELÂM İLMİNİN FIKIH İLE OLAN İLİŞKİSİ

Fârâbî’nin kelâm ilminin sınırlarını genişlettiği kesindir. Bununla beraber o, hem ilmi/teorik hem de ameli/pratik ya da itikadî ve şeriat boyutuyla dinin kâmil anlamda savunulmasını kelâm ilmiyle uğraşanlara havale etmiştir. Söz konusu bu yönler, kelâm ilmi için yapılan birçok tarifi göz ardı ettiği bir durumdur. Fakat itikat ve şeriatın bu şekilde bir arada zikredilmesi, bu iki ayrı ilmi birbirine karıştırmak amacıyla değildir. Böyle yapılması, kelâm ile fıkıh ilimleri arasındaki ilişkidir. Bu durumu, Fârâbî’nin gelecek olan şu sözünde açıkça görmemiz mümkündür: “Söz konusu olan bu sanat, ikiye ayrılır. Birincisi, düşünceler; ikincisi ise fiiller/eylemler hakkındadır. Eylemlerle ilgili olan kısım, fıkıh ilmi değildir, onun dışındadır. Zira fakih, din koyucunun (Şâri’in) açıklayıp belirttiği görüşleri ve fiilleri isbata ve kanıta gerek duymaksızın (müsellem) kabul ederek alır ve onları kendisine temel esas kılar. Bu temel esaslardan da türeyecek diğer hükümleri çıkarır. Kelâmcı ise fakihin temel esas olarak kullandığı şeylerden her hangi başka bir şey üretme veya çıkarma amacı olmaksızın onları savunur. Şu var ki her hangi bir kişinin zikredilen iki özelliği (istinbat ve dini savunma) kendisinde toplayabilirse, bu kişi savunması itibariyle kelâmcı iken; istinbatı itibariyle de fakihtir.”⁷

O halde Fârâbî her iki ilim dalını da birbirine karıştırmamış, aksine her ikisini tarif etmekle beraber onların arasında bir bağ kurmuştur. Nitekim kelâm âlimi dindarın itikadını ve onun ameli uygulamalarını savunur. Fakih ise akâitten ve Şâri’in koyduğu usulleri uygulamaktan hareket eder. Böylece o, bu usullerden fikhî hükümler çıkarır. Bununla beraber bir kelâm âlimi aynı zamanda bir fakih olabilir. Ancak şu var ki onun fakih olması, kelâm âlimi olmasından dolayı değildir. Onun fakih olması, ancak

⁶ Cürcanî, *age.*, s. 229.

⁷ Farabî, *İhsâu'l-Ulûm*, ss. 131-132.

usulden hareketle bir takım hükümler çıkarmasından ötürüdür. Aynı şekilde bir fakih, aynı zamanda bir kelâm âlimi olabilir. Fakat onun kelâm âlimi olması da fakih olmasından kaynaklanmış değildir. Onun kelâm âlimi olması, hem itikadî hem de şeriat/amelî açıdan dini savunmasından ileri gelmektedir.

Kelâm ve fıkıh ilimleri arasındaki bu ilişkiye Ebû Hayyan et-Tevhîdî de işaret etmiştir. Fakat o, Fârâbî'nin bu tanımını yapmamıştır. Nitekim Tevhîdî, fakihin kelâm ilminden etkilenmesi ve fikhî hükümleri çıkarmada akli kullanması açısından ya da her iki ilmin de akli kullanmış olması yönünden iki disiplini karşılaştırmıştır. O, bu bağlamda şöyle demiştir: “Kelâm ilminin bölümleri ile fikhın bölümleri birbirine yakındır. Her iki ilim arasında ayrılıklar ve farklılıklar olsa bile ikisi hakkında ortak sözler söylenebilir. Zira realitede her ikisi arasında ortak noktaların olduğu görülür. Nitekim âlemin ezeliği, sonradanlığı, devamlılığı/uzaması ve son bulmasını araştıran biri (mütekellim), akıyla istişare edip onu kullanmaz mı? Yine o, akıyla konuyu aydınlatmaya ve anlamaya çalışmaz mı? Aynı şekilde cinayet işleyen bir kölenin hükmünü araştıran biri (fakih), hüküm verirken köleleri esas alarak mı yoksa hürlere benzeterek/kıyaslayarak mı hüküm verecektir? Görüldüğü üzere bu araştırmacı da hükmünü verebilmek için aklını kullanıp onunla konuyu aydınlatmaya çalışır”⁸.

FÂRÂBÎ'NİN KELÂM İLMİ İÇİN YAPTIĞI TARİFİN ALANI VE KAPSAYICILIĞI

Kelâm ve fıkıh ilimleri arasında bahsedilmiş olan bu ayrışma ve kesişme, kelâm âliminin görüşleri ve söz konusu fiilleri savunması, yani bu üç şey, ilim ve amelî içermesi ve mezhepsel bir taassup içermemesi açısından kelâm ilminin anlaşılması için yapılan bütün tarifler arasında, Fârâbî'nin yaptığı tarifin öne çıkmasının sebeplerindedir. Fârâbî'nin anlayışında kelâm ilminin dini müdafaa etmesi, sadece kendi mezhepsel düşüncesiyle sınırlı kalmaksızın genel bir perspektiften bakarak itikadî sorunlar karşısında dinin savunulmasıdır. Bununla beraber o, yapılmış olan diğer tariflerin aksine hareket etmiştir. Zira farklı zamanlarda yapılmış en önemli tariflere göz atıldığında, Fârâbî'nin tarifinin geniş ve kapsayıcı olduğu ortaya çıkar. Nitekim aşağıdaki tariflerde onun tanımının tercihe şayan olduğu görülecektir.

⁸ Tevhîdî, Ebû Hayyan, *Semerâtu'l-Ulûm*, ss. 192-193.

Ebû Hâmid el-Gazalî kelâmı şöyle tarif etmiştir: “Bid’at Ehlî’nin karmakarışık fikirlerine karşı Ehl-i Sünnet itikadını koruyan ve kollayan bir ilimdir”.⁹ Fârâbî’nin yapmış olduğu tanıma göre Gazalî’nin bu tarifinin birçok yönden daha dar ve sınırlayıcı olduğu ortadadır. Çünkü Gazalî, amelî hükümler olmaksızın sadece itikadı savunmakla yetinmiştir. Yine Gazalî’nin nazarında Ehl-i Sünnet’in dışındaki bir itikadı savunmak, kelâm ilmi olarak görülmemektedir.

Aduddîn el-Îcî’ye gelince o, kelâm ilmini mutlak anlamda bütün ilimlerin temeli/esası olarak kabul etmiştir. Bununla birlikte o, gerek ilkeleri ve gerekse konuları açısından kelâm ilminin, diğer ilimleri etkileyen ancak kendisi onlardan etkilenmeyen müstakil bir ilim olduğunu savunur. Nitekim bir araştırmacının da naklettiği gibi o, kelâm ilmi hakkında şöyle demiştir: “Kelâm, ilkeleri başka bir ilim tarafından açıklanmamış en yüce ilimdir. Kelâm ilminin ilkeleri ya bizzat açıktır ya da kelâmın içerisinde açıklanmıştır. İkinci gruba dahil olanlar da kelâm ilminin kendi temel konularıdır. Bu temel konular dışındaki diğer meseleler hakkındaki ilkeler ise devr ve teselsül olmaması için tekrar bu ilkelere bağlı olarak ele alınmamıştır. Öte yandan diğer ilimler, kelâm ilminden faydalanmaktadırlar. Kelâm ilmi ise sadece kendisinden faydalanmaktadır. Nitekim kelâm, mutlak anlamda ilimlerin başı/esasıdır.”¹⁰

Öyle zannediyorum ki kelâm ilmine yönelik yapılan bu tariflerden elde edilen görüşler, Fârâbî’nin kelâm için yaptığı tanıma kıyaslanacak düzeyde değildir. Zira kelâm ilminin bazı temel konuları kolaylıkla bu görüşleri çürütmektedir. Nitekim cevher, araz, cüz-ü la yetecezza, âlemin ezeli-liği ve sonradanlığı gibi konular, içeriklerinin isimleriyle isimlendirilmiştir. Bütün bu konular, İslâm düşüncesinin Yunan felsefesinden ve diğer eski felsefelerden almış olduğu felsefik konulardır. Şüphesiz ki ilimler, konuları ve yöntemleri hatta belki özellikleri açısından ayırtırması zor olacak derecede birbirine giriftir. Kelâm ve fıkıh ilimleri arasındaki ilişkiye gelince, bu iki ilim arasındaki bağ/ilişki kesin olmakla birlikte karşılıklı bilgi alış-verişi söz konusudur. Zira kelâm ilmi, temel inanç esaslarını ve fikhî neticeleri savunur. Nitekim kelâm, o fikhî neticelerin varlığını veya onlara çağrıda bulunmayı gerekçelendirerek savunur. Fakih ise kelâm âliminin başına gelebilecek felaketleri gözettiği gibi, sorunların çözümünde ve güncel problem-

⁹ Gazalî, Ebû Hâmid, *el-Munkızu mine’l-Dalâl*, thk. Abdülhalim Mahmûd, Dâru’l-Meârif, III. Baskı, Mısır 1988, s. 336.

¹⁰ Neccâr, Âmir, *el-Havâric Akideten ve Fikren*, Dâru’l-Meârif, Mısır 1988, s. 9.

lere karşı duruşta kelâmî yöntemleri edinir ve kullanır. Böylece o, kelâm ilminin konularını ve metodolojisini sınırlar ya da kelâm âlimini, kendisinden sapmayacağı pratik/ameli bir çerçeve içine koyar.

Kelâm ilminin öne çıkan tarifleri arasında Abdurrahman İbn Haldun'un öne sürdüğü şöyle bir tarif de vardır: "Akli deliller getirmek suretiyle iman esaslarına dair hüccetler ve Selef ve Ehl-i Sünnet'in dışındaki inanç esasları açısından sapkın olan bid'at ehline reddiyeler barındıran bir bilimdir".¹¹ Fârâbî'nin tanımıyla karşılaştırılarak üzerinde düşünüldüğünde, bu tarif birkaç açıdan dar olduğu görülecektir. Birincisi; bu tarif, kelâm ilmini amele/uygulamaya yönelik hiçbir fonksiyonu olmayan, sadece inanç esaslarını savunan bir ilim olarak değerlendirmektedir. İkincisi ise bu tanım, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat dışında birçok İslamî fırkalar olmalarına rağmen, kelâm ilmini sadece Ehl-i Sünnet'e ilişkin bir ilim olarak görmektedir. Ayrıca bu tarif, itikadî açıdan sapkın olanlara ve bid'at ehline karşı koymada, sadece bir tek yöntemi - ki o da akli yöntemdir- esas almak suretiyle sınırlıdır. Halbu ki Fârâbî, kelâmcıların dinin esaslarını savunmada kullandıkları muhtelif yöntemlerden de bahsetmiştir.

DİNİ SAVUNMA YÖNTEMLERİ

Kelâmcılar tarafından dinin savunulmasında kullanılan muhtelif yöntemlere ilişkin olarak Fârâbî'nin sözlerinden şunu anlıyoruz: O, dini savunmalarına göre kelâmcıları birkaç çeşit olarak tasnif etmiş ve bu açıdan bir takım gruplardan ve fırkalardan bahsetmiştir.

Birinci Grup: Fârâbî'nin sözlerinden dini savunmalarının keyfiyetine göre bizim "nassçılar" diye niteleyebileceğimiz bir grubu anlamamız mümkündür. Bunlar, kudsi olmaları ve mutlak anlamda ilahî kaynaklı olmalarından dolayı dinî naslarla dini savunmayı tercih etmişlerdir. Dinî nasslar ve emredilen fiiller/eylemler, dini savunduğunu iddia edenden daha yüce ve daha şerefli dir. Çünkü nasslar ve şer'an emredilen fiiller, ilahî vahiydir. Ancak bu nasslar ve emredilmiş eylemler arasında aklın idrak edebilecekleri olduğu gibi aklın takatinin üstünde olanlar da vardır. Bu da gösteriyor ki insan, şeriatın bütün buyruklarını sadece akılla idrak etmekten âcizdir. Zira insan, akıyla beraber çok hatalara düşmektedir. Fârâbî'nin de zikrettiği gibi nassçılara göre şeriat, hatalı düşüncelerimizin doğru ve doğru düşüncelerimizin de hatalı olduğunu bize daima açıklamaktadır. Zira ilahî

¹¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, s. 507.

akıl, insanî akıldan daha yüce, daha sağlam ve daha doğrudur. İlahî akıl, mükemmel iken; insanî akıl, nâkıstır ve âcizdir. İnsanı aklın ilahî akıl karşısındaki durumu, bir çocuğun reşit kimsenin aklı karşısındaki âcizliği ve çaresizliği gibidir.

Fârâbî'nin "nassçılar" ismiyle nasların kutsiyetinden ve kesinliğinden bahsetmesi, doğru bir kanıdır. Fakat onun "ilahî akıllar" terimini kullanması, felsefî düşüncenin kapalı bıraktığı bazı hususları ortaya çıkarmaktadır. Bu felsefî düşüncenin kendisine inananların üzerinde etkisi vardır. Fârâbî, konuyu bu açıdan ele alarak dinin savunulmasından şöyle bahseder: "Kelâmcılardan bir grup, 'dinlerin görüşlerinin ve o dinlerin içinde oldukları durumlarının (hükümlerinin), hikmetten uzak görüşlerle ve insanî akıl yoluyla kesinlikle sınanamaz' diyerek dini savunacaklarını düşünmüşlerdir. Çünkü dinlerin görüşleri/buyrukları, rütbe açısından insanî akıldan ve onun görüşlerinden daha yüksektir. Nitekim dinin buyrukları, ilahî vahiyden alınmıştır. Böyle olmakla beraber dinin buyrukları arasında insanî aklın idrak potansiyelinin kat kat üstünde ve kendisine asla ulaşamayacak olanlar vardır. O halde muhakkak ki insan, nihai noktada insanlığın en kemale noktasına erişse bile onun ilahî akıl karşısındaki durumu, çocuğun reşit kimse karşısındaki durumu konumundadır.¹²

İkinci Grup: Bu gruba mensup olanlar, ilk olarak nasların tamamını kavrayacak ve A'dan Z'ye naslarda bulunan her şeye muttali olacak bir şekilde hareket etmişlerdir. Bundan sonra da duyularla algılanan veya örf ve adette bilinen veyahut da akıl ile idrak edilebilen şeyleri dikkatle incelemeye çalışmışlardır. Fârâbî de bu üç şeyi, "mahsus", "meşhur" ve "ma'kûl" kavramlarıyla ifade etmiştir.

Eğer bu üç unsurdan birisinde dini destekleyecek bir bilgi (yön) bulunursa, onlar bununla dini savunurlar.

Şayet az önce zikredilen üç unsur ile nass arasında her hangi bir tearuz/çelişki veya tutarsızlık söz konusu olursa, bu durumda şöyle bir yol izlenir:

1.)İlk önce tenakuzu veya çelişkiyi gidermek için –uzak bir te'vil ile dahi olsa- nassın te'viline gidilir.

2.)Eğer te'vil etmek mümkün değilse, nass ile çelişen kısım, çelişkiyi ortadan kaldıracak bir manaya hamledilir veya bu üç unsurun çürütülme yoluna gidilir ki bu da şu şekilde yapılır:

3.)Şayet çelişki, mahsus ile meşhur veya ma'kul arasında ise bakılır;

¹² Farabî, *İhsâu'l-Ulûm*, ss. 132-133.

nassta olanı en çok destekleyen hangisi ise o tercih edilir ve onunla din müdafaa edilir, diğerleri ise reddedilir ve yanlış olarak değerlendirilir.

4.)Eğer bu üç unsurdan biri, ikisi veya her üçünün çürütülmesi mümkün değilse, bu durumda nassa teslim olunur ve nassın delil olduğu ikrar edilir.

Burada felsefecilerin yaptığına aksine Fârâbî ve İbn Sina kelâm âlimlerinin yaptığı gibi delillerle hareket eden, yani kuru iddia ile hareket etmeyen yani bir özelliğinin olduğu ortaya çıkmaktadır. Fârâbî, bu taife için şunları söyler: “Bunlar, ilk önce dini vaz’ edenin açıklamış olduğu her şeyi yine onun bizzat kullanmış olduğu lafızlardan hareketle; daha sonra da mahsusat, meşhurat ve makulatı araştırmak suretiyle dini destekleyeceklerini düşünen bir kesimdir”. İşte bu üç unsorda doğrudan veya dolaylı olarak –uzak bir ihtimal de olsa- bunların gerektirdiği bir şeyi, dinde olan bir hüküm için delil olarak görürlerse, o şey ile dinin söz konusu hükmünü savunurlar. Şayet öne sürdükleri o delil ile dindeki hüküm arasında bir çelişki bulurlarsa, dinin kurucusunun kullanmış olduğu lafzı, -uzak bir te’vil ihtimali de olsa- çelişkiyi gidermek için uygun bir şekilde te’vil etmeleri mümkündür. Eğer mahsusat, meşhurat ve makulattan olan şeylerin çürütülmesi mümkün değilse, “Bu, yalan ve yanılma ihtimalinin dahi kendisi için câiz olmadığı bir zat, haber verdiği için haktır” diyerek o şeyin dini destekleyeceğini düşünürler.¹³

3. Grup: Fârâbî'ye göre bunlar, dini savunmanın en doğru yolunun hücum etmek olduğunu düşünenlerdir. Yani bunlar, kendi inançlarının doğru olduğunu açıklamanın yerine, daha çok yermeyi ve hasmın mantıklı olmayan veya bâtil olan görüşlerini ortaya koymayı hedeflemişlerdir. Ayrıca onlar, bu eksik yönlerin kendi itikatlarında olmamasıyla da övünmeyi amaçlamışlardır. Bu taifenin bu şekildeki uygulaması, kelâm ilminin “Kelâm, dine ters düşen fikirleri söylemlerle çürütmek suretiyle kendisiyle dinin desteklediği bir melekedir” şeklindeki tarifin kapsamına girmektedir. Fârâbî, bu grup için şunları söyler: “Bunlar, diğer dinleri de derinlemesine incelemek ve o dinlerdeki çirkin/kabih olan yönleri bir araya getirmek suretiyle dini desteklemeyi hedefleyen/düşünen bir gruptur. Şayet bu dinlerin mensuplarından biri, bunların dinlerinde olan bir şeyin çirkin olduğunu söylemek isterse bunlar, onun dinindeki (önceden tespit ettikleri) çirkin/kabih olan şeyi ortaya koymak suretiyle ona karşı çıkarlar. Böylece mensup oldukları dini savunmuş olurlar.¹⁴

¹³ Farabî, *İhsâu'l-Ulûm*, ss. 135-136.

¹⁴ Farabî, *İhsâu'l-Ulûm*, ss. 136-137.

4. Grup: Muallim-i Sani olan Fârâbî'ye göre bu grup, “Hasımlarının arasında nassların ve hüccetlerin ikna edemediği inatçıların bulunduğu bir gruptur”. Bunlara yönelik yapılması gereken yegâne şey, insanların zihnini bulandırmamaları ve kişileri tartışmanın zahmetinden korumak için onları (hasımlarını) susturmaktır. Zira onlar, düşüncelerini gerçekleştirmek için sıkıntıya sokmak, utandırmak, mahcup etmek veya korkutmak suretiyle muhatabını bunaltmak gibi bir takım nefsanî tavırlara başvururlar. Fârâbî, bu gibi yöntemlerden şu şekilde bahseder: “Bunlar, zayıf veya aralarında cehaletin yayıldığı fırkalardır”. Fârâbî, bunlar hakkında şunları da söyler: “Bunlardan bazıları, bu ve benzeri şeylerin desteklenmesi için getirdikleri delillerin yetersiz olduğunu gördüklerinde...¹⁵, bu şeylere tam bir sıhhat kazandırmış oluruz. Bu da gösteriyor ki hasmın bunlara karşı sükûtu, getirilen delillerin sıhhatinden dolayıdır. Yoksa hasmın sözlü olarak onlara mukavemet edemediğinden değildir. Böyle bir durumda onlar, sükût etmekle beraber diğer şeylerin (arayışların) da dondurulmasına mecbur kalırlar. Ta ki utanmak, konuşmamak ve kendisine ulaşacak bir sıkıntıdan korkmak suretiyle tamamen mukavemet edilemesin.¹⁶

5. Grup: Bu grup, sözde doğruluk ilkesi ve gerekirse yalan ile aklî ve aklî olmayan hüccetlerle her hangi bir yöntem ile dini savunanlardır. Dolayısıyla bu taife, bir açıdan yalana meşruiyet kazandırmıştır. Fârâbî, bu yöntem ve bu yönteme dayananların inançların meşruiyeti hakkında şunları söyler: “Bunlar, yalana, mugalatayı, safsatayı, büyülenmeyi kullanmayı bir sorun olarak görmezler. Çünkü bunlara göre dinlerine muhalefet edenler, şu iki kimseden biridir. Ya düşmandır ki düşmanı def etmek ve yenmek için yalan ve mugalatanın kullanılması câizdir. Nitekim savaş ve cihatta bu şekildedir. Ya da düşman değildir, ancak akıl ve temyiz noksanlığından dolayı bu din-den kendi nasibini alamamıştır. Bir insanın yalan ve mugalata yoluyla nasibine ulaştırılması da câizdir.¹⁷

Nihai noktada bu beş yöntem, -yöntemlerden biri, hem istediğine ulaştıramadığı durumlarda- birbirleri arasında uzantıları olan hem de Fârâbî'nin değişik beş grupta saymış olduğu ve dinin savunulması için birbirinden farklı olan beş üsluptur. Dinin savunulması için gerekli olan yöntemler hakkındaki bu titiz araştırma, Fârâbî'nin tarifinin bu ilim (kelâm) için yapılan diğer tariflerin önüne geçmesini sağlayan en önemli sıklardandır. Bu-

¹⁵ Araçça makale metninde burası çıkmadığından dolayı tercüme edilememiştir.

¹⁶ Farabî, *İhsâu'l-Ulûm*, ss. 137.

¹⁷ Farabî, *İhsâu'l-Ulûm*, ss. 137-138.

na ek olarak Fârâbî'nin söz konusu tanımının ayırt edici vasfı olarak daha kapsamlı ve kuşatıcı olduğu da söylenebilir. Zira Fârâbî'nin perspektifinde kelâm ilminin manası, hem amelî hem de itikadî açıdan dinin tamamını hedeflemiştir. Halbu ki kelâm ilmine yönelik yapılan tarifler, sadece itikadî açıdan dinin savunulmasına yöneliktir. Bununla beraber Fârâbî'nin tarifi, en azından zahirde de olsa her hangi bir mezhebî taassubun öne çıkarılmasına yönelik değildir. Ne var ki sadece bir mezhebin görüşleri çerçevesinde itikadî savunmadan bahseden birçok tarif görmekteyiz. Nitekim Gazalî, İbn Arabî, Taftazanî, İbn Haldun ve bunların dışında bizim burada bahsettiğimiz ve bahsetmediğimiz birçokğunun yapmış olduğu tariflerde bunu görmek mümkündür.

Sonuç

Kelâm ilminin tanımına yönelik gerek Fârâbî'nin yaptığı tanımdan ve gerekse yapılan diğer tariflerden şu sonuca varmaktayız: Kelâm ilmi, her Müslümanın kendi fırkasına ait olan ideolojisidir. Aslında kelâm ilminin tarifinden hareket edilirse, bu ilmin itikadî ya da bir bütün olarak dini savunması gerekmektedir. Kelâm ilminin konularından hareket edilirse de onun soyut ve felsefî olması gerekmektedir. Ancak bütün kelâm âlimleri kendi fırkalarının görüşleri doğrultusunda dinin itikadını savunmuşlardır. Zira her kelâm âliminin mensup olduğu bir mezhebi; her mezhebin de kendi düşüncelerini koruyan bir kelâm yöntemi vardır. Dolayısıyla ister Sünnî, ister Şii ve isterse de İbadiyye olsun fark etmez, hangi fırka olursa olsun her birinin kelâmî bir yöntemi vardır. Ayrıca bu mezheplerin her biri, kendisinin "kurtuluşa eren fırka" olduğunu ve kendi itikatlarının sahit ve selim fitrata uygun olduğunu iddia etmektedir.

Aslında Fârâbî'nin yaptığı, bir nevi fırkaların çoğunun veya kendilerinden alt grupların ayrılmış olduğu fırkaların izledikleri yöntemleri tespit etme girişimidir. Fârâbî, bunu yaparken fırkaların isimlerini vermeksizin ve açıkça onlara işaret etmeksizin ortaya koymaya çalışmıştır. Fakat bu üslupların ve dini savunmada itibar edilen kıyasların sunumuna derinlemesine bakan kişi, ana fırkaların temel özelliklerini anlayabilir. Aynı zamanda Fârâbî'nin birinci grupta nassçıları hedeflediği de söylenebilir.

Sonuç olarak anahatlarıyla şunları söylemek mümkündür: Kapsam alanı geniş olması ve buna bağlı olarak Fârâbî'nin kelâm ilmi için yaptığı tarifin en iyi olmasının sebebi, onun zâhirî (belirgin olan) tarafsızlığıdır. Biz burada özellikle "zahiri" kavramını kullanmaya özen gösterdik. Çünkü

Fârâbî, Şiî görüşlüdür. Onun Şiîliğinden kasıt, Şiî-İsmailî bir akide sistemini benimseyen bir Müslüman olmasıdır. Fakat o, bir taraftan takiyye yaparken, diğer taraftan da bir filozof gibi aklın üstünlüğünü vurgulamıştır. Bir başka açıdan da onun bu girişimi, yaygın ilimleri saymak ve olabildiğince tarafsız bir şekilde onları tasnif etmektir. İşte bunların hepsi, kelâm ilmine yönelik onun yapmış olduğu tarifi, hem belirleyici hem geniş hem de kuşatıcı olması açısından öne çıkmasını sağlamıştır. Bu durum günümüze kadar da süregelmiştir. O halde kelâm ilmini doğru bir şekilde tarif etmek isteyen bütün ilim talebeleri, Fârâbî'nin bu tanımından asla müstağni kalmazlar.